

И.В. Крупко^{*1}, С.А. Әшімова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Тарих және құқық институты, Алматы, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru; salta-03.04@mail.ru)

1960 жылдардағы Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы қазақтардың көшпелілер мәдениетінің тарихи маңызын қайта жандандыру арқылы мәдениеттің жетіспеушілігін жою

Мақала өткен ғасырдың 1960 жылдарындағы қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтің историософиялық шығармаларындағы ой толғауына, қазақтардың XX ғасырдағы сан алуан бейнелері мен тарихи шынайылыққа ие болуының түйінді көрінісі: көшпелі өмір салтын жоғалту, музейленген көшпелі болмыстың қайтып келмейтін тұсынан оқиғалар тізбегі (отырықшы көшпелі мәдениеттің қалалық хронотопы), Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениет мұрасынан кейінгі көшпенділердің тарихи жадысын қабылдау, жаңа дәуір диалогы тарихи субъектілік әлемдік мәдениетпен байланысы (ұлттықты планетарлыққа енгізу) және оның бейнелерін қайта ойлап табуы, қазақ зиялыларының көрген көне тарихтағы бейнелерінің басқа сипатта көрінуін зерттеуге арналды. Зерттелген әдеби-историософиялық материал қазақстандық қоғамның тарихи жадындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы мәселесін және мұнда XX ғасырдың екінші жартысында еңсерілген «тарихи еместіктің» мәдени жарақатының болуын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени жарақатты қалыптастырған факторларға мыналар жатады: 1) 1920–1930 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру нәтижесінде көшпелі мәдениеттің үзілуі; 2) көшпелілер мәдениетін регрессивтік деп сипаттаудың тарихнамалық дәстүрі және оны тарихи маңызы басым аңыздар бойынша 1960–70 жылдардағы қазақ ұлттық интеллигенциясының қабылдауы. Бұл күйзелісті еңсерудің жолы Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетінің мәдени мұрасын қабылдау болды, оның белсенді археологиялық зерттеулері сол жылдары Қазақ КСР-інде басталып, дүниежүзілік өркениет тарихына қайта құрылған тарихи шынайылықты енгізу болды, бұл өз кезегінде тарихи жадыны қайта бейнелеу деңгейінде көптеген сәйкестіктің қалыптасуына ықпал етті.

Кілт сөздер: көшпелі мәдениет, тарихи жады, мәдени жарақат, көптеген сәйкестік, тарихи шынайылық, кеңестік қазақ әдебиеті, Олжас Сүлейменов.

Біз XX ғасырға қандай жүкпен келдік, соны білгім келеді.

Маған тарихшылар: «Кедейлік қамытымен келдік!» — деп жауап берді.

«Көшпенділер және мәдениет: қазақи тәжірибе» [1; 36].

Kipicne

XX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның ұлттық зиялылары арасында ондаған жылдардағы қазақ өнерінің озық үлгілерін орыс тілінде жазған, оның ішінде оның экзистенциалды дамуын айқындаған Олжас Сүлейменовтің өмір шығармашылығы сияқты санаға ықпалы әсерлі болған тұлға болған жоқ. Оның өлеңдері, историософиялық прозасы мен поэтикалық этимологиясы көшпелілер мәдениетінің тарихи субъективтілігінің жарқын көрінісіне айналды, оның мазмұны XX ғасырдағы қазақтардың тарихи жадының отырықшылыққа айналуы оқиғаларын ақын қайта жаңғыртып, жаңаша ойлап жазды. Көптеген қазақ әдебиетшілері, суретшілері және ғалымдар 1960–1970 жылдардағы Олжас Сүлейменовтің ақындық тапқырлығы аясында пайда болған шығармашылық ортаны еске алатыны тегін емес. Дереккөздердің кең аясы негізінде көшпелі өмір салтын жоғалту оқиғалары, қайта оралмайтын көшпелі болмыстың нышандарының мұражайланған ойыны (қазақтардың отырықшы мәдениетінің қалалық хронотопы, 1989 жылға дейін республиканы «титулды ұлттық кемсітуді» құраған), Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениетінің археологиялық мұрасын кейінгі көшпенділердің тарихи жадында қабылдауы, осы процестің қайшылықтары, жаңа

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

тарихи шынайылықтың дүниежүзілік мәдениетпен диалогы және оның бейнелерін ежелгі тарих көріністерінде қайта ойлап табу мәселелері зерттелді.

Талқылау

Соңғы алпыс жылда О. Сүлейменовтің шығармашылық өмірін түрлі аспектіде зерттеудің ауқымды библиографиясы қалыптасты [2]. Оның шығармашылығын зерттеудің кейбірі еркіндіктің тұжырымдамалық шеңберінде жасалған [3; 91–118]. Басқалары О. Сүлейменовтің тарихи-лингвистикалық концепцияларын қайта құратын ғылыми сыннан тұрады [4]. Мақаланың жаңашылдығы ХХ ғасырда қазақтардың қайта жандануын және жадты, тарихи саясат, мәдени жарақатты жеңу мақсатында ақынның тақырыптарында қамтылған дүниелердің тарихи зерттелуіндегі олқылықтардың орнын толтырумен сипатталады.

Осы мақалада зерттелген көшпелі мәдениеттің жады бейнелерін О. Сүлейменовтің қалалық /отырықшы/ әлемдік мәдениетпен диалогтағы материалдары бойынша көшпелі қазақтарды сипаттаудың тарихнамалық дәстүріне енгізу қаншалықты мүмкін? Бұл сюжет ХХ ғасырдағы қазақ қоғамының макромәдени «дәуір жүйкесінің» бірін әшкерелеген мемлекет құрудың әдеби эпифеномені ме, әлде ақынның жеке шығармашылығының жемісі ме? Мәселенің келесі тарихнамасында қазақтардың көшпелі мәдениетінің бейнесін және оның өркениет тарихындағы орнын ХІХ ғасырдан, яғни осы мәселені түсінуге алғашқы ғылыми талпыныстар жасалған кезеңнен бастап қазақша материалдар негізінде оны күрделі сипаттайтын бірнеше еңбектер мен әңгімелер берілген.

Ежелгі және ортағасырлық еуропалық дәстүрді мұра еткен ХІХ ғасырдағы қазақтардың көшпелі өмір салты ресейлік шығыстанушылар еңбектерінде «дөрекі» немесе «қарапайым» болып суреттеледі, бірақ уақыт өте келе бұл анықтамалар жаңа мазмұн мен мағынаға ие бола бастады. Олардың суреттеуінше Қайта өрлеу дәуірінде көшпенділер «жағымды жабайы» романтикалық бейнесін сомдаған. Левшиннің (қазақ тарихының «Геродоты») осы тақырыпқа мысқылдай жауап қатқан және шығыстанушының осы типке көзқарасына пікір білдіре отырып берген сипаттамасы мынандай: «...Қырғыздардың тұрмыс-тіршілігі — патриархалдық дәуірдің жанды бейнесі. Қиялға ерік берген адамдар қырғыздарға қарап, бақытты Аркадияның алаңсыз шопандарын немесе Аврамовтардың сабырлы замандастарын елестете алады; үлкен қалаларда патшалық құратын жамандықтан аулақ адамдардың бақытын қиялдау; эклог и идиллийлар үшін заттар іздеуі мүмкін; бірақ салқын қанды саяхатшы олардан тек жартылай жабайы көшпелілерді көріп, оларды Геродот скифтерімен, моңғол-татарлармен, шыңғыстармен, қазіргі бедуиндермен, күрдтермен, Енисей жағалауының тұрғындарымен, хоттентоттармен және олар сияқты Азия мен Африканың арсыз тайпаларымен салыстырады... [5; 120]. Біздің тақырыбымыздағы назар аударарлық жайт, Левшиннің сөзіне арқау болған шығыстанушылық әңгіме бақылаушыға бастапқыда қазіргі көшпенділерді «бақытты Аркадия шопандарымен» және «Ыбырайымның замандастарымен» салыстыра отырып, ежелгі және географиялық көне тарихтағы жазудың риторикалық бейнесін көрсетеді. Бір жағынан, бұл, теоретиктердің отаршылдықтан кейінгі зерттеу анықтамаларына сәйкес, отаршылдық үстемдік пен өркениетті саясаттың уақытша заңдастырылуы ретінде жіктелуі мүмкін (қалыптасқан экономиканың дәстүрлі құрылымы мен түрін өзгерту қажеттілігін негіздеу). Өткен модернизация бақытын білмейтін жабайылар, бұл оларға алдағы жүйе империясына бірігуге әкелді. Сондай-ақ осы бағыттағы әңгімеде тарихи танымдық мағынада көшпенділік мәдениеті тұрақты уақыт қозғалысында тұрып қалып, тек кеңістікте емес, қарама-қайшы мағынада уақытта да көшпелі болып қалған. Мұндай «тарихи еместікке» көзқарас әртүрлі тарихи әңгімелер мен тарихнамалық дәстүрлерде диалектикалық түрде: өркениет тарихындағы антикалық және орта ғасырлардағы ең күтпеген мәдениеттерге әсер ету іздерін табудан өркениет тарихында орын алу құқығын ұмытуға және жоғалтуға дейін өзгерді. Қазіргі антропологиядағы көшпеліліктің негізгі белгісіне ұқсастық жасай отырып, біз осы мақаланың материалдарында байқауға болатын қасиетті — көшпелілер мәдениетінің сыртқы әсерлер арқылы «уақытқа тәуелді емес» көшпелі мәдени қабілеті, әртүрлі тарихи дәуірлердегі өз бейнесін таба алатын бақылаушылар немесе ішкі қабылдаушылар әрекеттерін бір сөзбен «тарихи ұтқырлық» деп көрсеттік.

«Қазақтардың көшпенділік өркениеті» еңбегінде Н.Э. Масанов ХІХ ғасырдың аяғындағы көшпенділік мәдениетті биліктің қабылдау қорытындысын былай жазады: «Революцияға дейінгі тарихнама көшпелі мал шаруашылығының географиялық шарттылығының бастапқы императивінен олардың табиғатқа кері әсері және Еуразия мен Солтүстік Африкадағы шөлейттену үшін көшпелілердің жауапкершілігі туралы қорытындыға дейін біртіндеп дамыды» [6; 9]. Уақыт өте келе мұндай гносео-

логия міндетті түрде қоғамдық-саяси әрекет формасына ие болады және «көшпелілердің отырықшы өмір салтына тез көшу қажеттілігін негіздеуге дейін әкеледі» [6; 10]. Бірақ бұл пікірге қарама-қарсы ойды ірі шығыстанушы В.В. Радлов айтты: «жазық даланың көп бөлігі табиғи жағдайына байланысты тек көшпелі өмірге ыңғайлы, егер көшпенді халықты отырықшылық өмірге үйретуге мәжбүрлеу кері әсерін беріп, жазық дала иесіз қалады» [7].

XX ғасырда (кеңес кеңістігінде жалғыз) көшпенділерді сипаттаудың теориялық тілі марксистік болды. Көшпенділіктің бейнесін көрсетудегі тарихи прогрестің марксистік теориясында өндірістің сызықтық жүйеліліктегі бес жолына түсу осы мәселеге әкеп тіреді. Көшпелілердің гомеостазының «негізі» осы логикада сәйкес «қондырманы» қабылдады. «Әлеуметтік эволюция, альтернативті және көшпенділік» еңбегінің авторлары маркстік түсініктегі көшпенділік диалектикасын түсініп, онда: «Көшпелілер әлеуметтік эволюцияда, ең көп дегенде, қарабайыр кезеңге жеткені айтылған» деген қорытындыға келеді» [8; 12].

Кеңестік кезеңде зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты маңызды мысал ретінде көшпелілер мәдениетін қорғауда тарихи шынайылықтың үнін көтерген екі кітап болды. Оның бірі — Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы (1975) және екіншісі Мұрат Әуезовтің редакторлығымен шыққан «Көшпенділік эстетикасы жинағы» (1976). Бірінші кітаптың тағдыры кеңінен танымал — ол бес-тселлерге айналды және күшті идеологиялық сынға төтеп бере отырып, кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі кеңестіктегі шығармашылық интеллигенцияның бірнеше ұрпағы үшін культтік мәртебеге ие болды (КСРО Ғылым академияларындағы айыптау) мен ҚазКСР, газеттердегі теріс пікірлер, М. Суловтың идеологиясына КОКП Орталық Комитеті хатшысының жеке наразылығы, т.б.) және бірінші басылымын кітапханалардан алып тастау. Екінші кітаптың тағдыры бұдан да аянышты болды: жарық көргеннен кейін оны басып шығарған Қазақ КСР Философия институтына «құзырлы органдардың» өкілдері келіп, «Гильотина» символдық атаумен басып шығару құрылғысының көмегімен тиражды мүлдем жойып жіберді [9].

Ғасырдың соңына қарай КСРО өмір сүруінің соңғы айларында жарық көрген «Қазақстанның дәстүрлі құрылымы: қызмет ету мен трансформацияның әлеуметтік-экономикалық аспектілері» кітабында белгілі тарихшы Ж.Б. Әбілхожин көшпелі мәдениеттің «қарабайырлығы» туралы тезистерді географиялық детерминизм тұрғысынан жоққа шығарады: «Дамыған бейімделу механизмі мен жеткілікті қуатты синергетикалық потенциалы бар құрылым құрғақ экожүйеге интеграциялануға қабілетті болып шықты. Оның үстіне, бұл процестің үйлесімді болғаны сонша, мал шаруашылығының өзі белгілі бір экологиялық функцияның иесіне айналды (дәлелденгендей, жайылымдық жерлерді толық пайдаланбау шөп жамылғысының өнімділігін төмендетеді, азот айналымын бәсеңдетеді және ақыр соңында олардың деграляциясына алып келеді)» [10; 200–201].

XX ғасырдың 20–30 жылдарында орын алған ұжымдастыру көшпелі қазақтарды отырықшыландырудың көптен бергі жобаларын қамтыды және әлеуметтік-экономикалық пен қатар қазақ қоғамында, атап айтқанда, гуманитарлық салада елеулі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге әкелді. Қазақтардың әлеуметтік-экономикалық отырықшылыққа ұшырауынан кейін өткен өмірдің отырықшылануы басталды. Тарихшы А. Бустанов осы үдерісті зерттей келе, негізінен жас республиканың оңтүстігінде орналасқан археологиялық ескерткіштер туралы жинақталған білімге сүйене отырып, кеңес зерттеушілері автохтонизм концепциясы аясында көшпелілер мәдениетінің мәдени мұраға айналуы мүмкін емес деген пікірді қалыптастырады деп жазды және ол Қазақстан тарихының айқындаушы сипаты ретінде қарастырылмауы керек деген ойды дамытқанын жазады. [11]. Тарихи жадты қайта құруда қалаларға басымдық беру отырықшы — жер шаруашылығы өркениетіне көбірек тән процесс ретіндегі мемлекеттік генезистік идеялармен және біркелкі әлеуметтік кеңестікте қаламен байланысты. Сонымен, XX ғасырдың ортасында С. Толстовтың Орталық Азия кеңістігі үшін әзірлеген автохтонизм тұжырымдамасының өзектіленуіне байланысты ұлттық зиялылар арасында мәдени мұра нышандарын қабылдау және пайдалану Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениеті және оны тарихи субъективтілікті қайта құруды дәріптеу және құрбан ету процесіне енгізу орын алады.

Ортағасырлық қалалық мәдениет мұрасының қазақстандық қоғамның тарихи жадында қабылдануы туралы айтатын болсақ, бұл үдерісті мәдени жарақатты жену жолдарының бірі ретінде жіктеуге болады: 1920 жылдардағы отырықшылық пен урбанизацияның екіұшты және азапты процесі. XX ғасыр тарихи жадының «Алтын ғасырының» күнтізбесіне — орта ғасырларға көшті. Дәл осы жерде Ұлы Жібек жолы, дамыған қала мәдениеті, Отырардың ұлы және қайғылы тарихы, «Әлемнің екінші ұстазы» — Әл-Фараби, Исламның Қайта өркендеуі және басқалары орналасқан т.б. Онда

урбанизация қазіргі заманның мәселесі болудан қалып, мәдени мұраға айналады. Осылайша, XX ғасырдағы зорлық-зомбылықпен отырықшылықтың зақымы және заманауи урбанизацияның бей-мәлімдігі еңсерілді.

Қазақ қоғамының қазіргі тарихи баяндауларында бұл процесс өзінің логикалық соңын тапты. Орта ғасырлардағы қала мәдениетінің мұрасын алдымен Ресей империясының ғалымдары, одан кейін кеңестік археологтар (1950–60 жылдардан бастап, негізінен өздерінің археологиялық мектебін құрған қазақ археологтары) зерттегеніне қарамастан, қазіргі тарихи әңгімелерде 1991 жылдан кейінгі бұл үдеріс қазақтарды мәңгілік көшпенділер ретіндегі еуроцентристік идеялардың тұтқынынан көптен күткен азат ету ретінде жиі көрініс табады [12; 474–485]. Бұл мәліметте ортағасырлық қалалық мәдениеттің болуы тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қайтарылған жасырын ақпарат ретінде берілген.

Көшпелі және отырықшы мәдениеттің үлкен мәселеге айналуы 1991 жылдан кейінгі ресми қазақша мәліметтерде де бар, мысалы, 1995 жылғы «Тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдама-сында» (тәуелсіз Қазақстанның тарихи саясатын айқындайтын негізгі құжат). Біз зерттеген материалға сүйене отырып: «Көшпелілер өркениетінің дүниежүзілік тарихтағы рөлін жете бағаламау әлемдік мәдениеттің дамуы тек отырықшы өмір салты мен шаруашылық жүргізумен байланысты болды» [13; 226–232] деген сыңайдағы еуроцентристік әңгімелер сынға алынғанын анықтаймыз. Алайда, сол сынға ұшыраған әңгіме одан әрі қайталанатын: «Қазіргі Қазақстан аумағы ежелгі көшпелі тайпалардың бақташылықтан егіншілікке көшу процесі жүріп, отырықшы өмір салты қалыптасқан аймақтардың бірі болғаны дәлелденді, қала мәдениетінің дамуы орын алды» [13; 226–232]. Мұнда отаршылдықтан кейінгі проблемаға айналған отырықшы өмір тарихи дамудың телеологиялық (егіншілікке көшу процесі) мақсатына айналып, дәріптеуге дәлел ретінде беріледі. Көшпелілік мәдениеті отырықшылық мәдениетке қарағанда тарихи прогресс баспалдағынан төменірек деп түсіндіретін баяндау сынының мәні мен полемикалық пафосы осында оның қарама-қарсылығына айналады. Алайда, қазіргі Қазақстанның ресми академиялық мәліметтерінде көбінесе тарихи жадының мәдени мұрасындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы шиеленіскен емес, «көшпелі мәдениеттер мен ежелгі өркениеттердің өзара әрекеттесуін тарихи бөлінумен анықталатын өндірістік шаруашылықтың қалыптасу дәуірінде дамыған еңбек және әртүрлі шаруашылық-мәдени түрлерін объективті процесс ретінде қарастырады...» [14; 27]. Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетінің мәдени мұрасын қабылдау үшін білім алуда археологиялық зерттеулер басты рөл атқарды. Бұл жерде археологтар мен шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің қазақтардың тарихи субъективтілігін жаңғырту барысындағы өзара ықпалын атап өткен жөн. Мысалы, Сүлейменовтің кейбір өлеңдері археологиялық тақырыптарға арналып, кейде кейбір археологиялық жұмыстар үшін эпиграфқа айналған [14; 27]. А. Марченконың «Қыш кітапқа» шолуында тарихи картадан шындықтың «шөлдін тұзды ізін» табу үшін археолог ақын, ақын археолог болу керек деген тұжырымға келуі кездейсоқ емес [15]. Оның үстіне оның өткенді танудың тарихи-этимологиялық әдістерін егер ақынның өзі оның әдісін бұдан да дәлірек — «сөз археологиясы» деп атамағанда, Фуко дәстүрінде «таным археологиясы» деп атауға болар еді.

Материалдар мен әдістер

Мақала материалдары ретінде Олжас Сүлейменовтің шығармалары, историософиялық очерктері, ғылыми-зерттеу институттарының құжаттары, 1970 жылдардағы жеке құжаттар және дәуірді қайта құруға қажетті тарихнамалық дереккөздер қолданылды. Әдеби және публицистикалық шығармаларды тарихи дереккөз ретінде пайдаланудың мүмкіндігі мен қажеттілігі бар, мысалы, жадтану ғылымының қазіргі теорияларында, бірқатар факторларға байланысты, жеке тұлғаның және топтың субъективтілігін айқындайтын тарихи жадының деңгейлік құбылысы көпжақты құбылыс ретінде өмір сүретін мәдени жаракат ұғымдарымен дәлелденеді. Бұл жерде мәдени жаракат ұғымын қолдану мүмкіндігі бар, ол біріншіден, XX ғасырда ұжымдастыру және одан кейінгі оқиғалар нәтижесінде орын алған жоғарыда сипатталған қазақтардың көшпелі мәдениетінің тарихи жадының отырықшылыққа ұшырауына қатысты болса, екіншіден, көшпелілер мәдениетінің регрессивтілігі туралы құрбандық тезистерін қабылдап, оларға шығармашылық ізденіспен және оның тарихи субъективтілігінің образдарын қайта ойлап табуға қарсы шыққан ұлттық интеллигенцияның кеңестік тарихи әңгімеге айналуының ұзақ үдерісіне қатысты.

Біз таңдаған сюжетті сипаттаудың концептуалды оптикасы ретінде «дәстүрдің өнертабысы» деп санауға болады, өйткені тарихи жадында XX ғасырдың екінші жартысында құрылған қазақ

қоғамының көшпелі дәуірі мен көшпелі дәуірінің естелігіне қарамастан оның белгілерімен жиі ойнау (әдебиетте, кинода, музыкада және т.б.) археологиялық зерттеулер нәтижесінде ашылған ортағасырлық қалалардың мәдени мұрасын қабылдау хронологиялық тұрғыдан қазіргі қалалардың тарихында көшпелі мәдениеттің қайтып келмейтін нүктесі орын алды (қалалардың жаңа тұрғындары өздерінің әрқашан қала тұрғындары болғанын есте ұстады).

Көшпелі өмір салтынан үзіліс, тарихи жадының отырықшылануы, автохтонизм концепциясы, қазақ қоғамының тарихи жады XX ғасырдың ортасында белсенді дамып, Қазақ КСР шекарасын заңдастыру және басқа да факторлар көшпелі және отырықшы бейнелердің арақатынасын анықтады.

Нәтижелері

Жоғарыда сипатталған көшпелі және отырықшы мәдениеттің диалогы мен диалектикасы Олжас Сүлейменовтің 1959 жылы жарық көрген тұңғыш «Арғымақ» поэмасында айқын көрінеді. Одан ақын орыс поэзиясы мен тарихы кеңістігіне тоқтаусыз көшпенді кейпінде енеді: «Қала мен даланы шарлаймын, шегін де, шегін де барлаймын» [16; 39].

...Эй, половецкий край,
Ты табунами славен,
Вон вороные бродят
В ливнях сухой травы.
Дай молодого коня,
Жилы во мне играют,
Я проскачу до края,
Город и степь накрены... [16; 39].

Көшпелілер болмысы бейнелерінің көптігіне қарамастан, ақын алғашқы жолдардан-ақ осы бейнелеуге жеке-дара ой салады, келесі жолды иронияның жасырын ащылығымен толтырады (көшпелілер даласы тек табынымен ғана танымал ма?). Өзі қалаған өткенге, уақыттан тыс көшпелі кеңістікке тауып, ақынның өзі ат үстінде «отыруы» — өткенге үндеу сияқты естіліп, өзіне шақыру болып шықты («ішімде қаным ойнайды») — және «қисайып қала мен дала шетіне қарай шабамын» дейді. Соңғы сөйлем біздің тақырыбымыз үшін ең маңызды болып табылады. Қала мен дала — автордың ойынша екі қарама-қайшылық — көшпелілік пен отырықшылық араласып, ақын танымның «шеті мен шегін ташқанда» төңкеріліп, дүниелер арасындағы осы шекарадан өтіп, қазақтардың жаңа тарихи жадында одан әрі уақыт шегінде бірігіп қалады. Осылай Сүлейменовтің алғашқы өлеңінде көшпелілер мен отырықшылықтардың шекарасын жойып, бұл мәдениеттерді бір тарихи субъектілікте біріктіру мүмкіндігін ашу үлгісін көреміз.

Ақын ертеректегі тағы бір өлеңінде барынан айырылған, туған ауылы Алма-Тауға (Алма-Ата) жаудан қираған жорықтан оралған көшпелі сезімнің интонациялық дамуын салған. «Тізеден асқанның бәрі тарихқа» (Шыңғыс ханның басып алған, тұтқындағы қалада өскеннен кейін алған жаракатын ұмытып, кек қайтармайтын ең кішкентай балаларын тірі қалдыратын әдеті) тарихи тұспалдан басқа. Ал поэмасы көшпелі өмірден отырықшы өмірге амалсыз көшуді керемет дөп басып айтады — «Кедей ауылға барамын, тарыға екі сынық жинаймын» [17; 20]. Екіншінің көшпенді тағдыры көз алдында отырықшы өмірдің табалдырығындай көрінеді, одан әрі артқа жол жоқ.

...Двум ножам в одни ножны
Не лечь!
Двум батырам не спать
Спокойно!
Твоим салом я смажу меч,
Твоя кожа нежней попоны.
Вихрем черным ворвусь в аул,
Всех, кто выше колена — в историю,
На скаку твою дочь Булбул
Подхвачу

согреет надежд моих белое пламя.
Ходите пешком,
но машите крылами,
машите крылами,
вселяйте в нас гордость [19; 153].

Ақынның тарихи субъектілігіндегі көшпелі және отырықшы тұлғалардың тартысы мен диалогы «Жүректі немен қуантпақ?» өлеңінде барынша айқын берілген (1962 ж.). Мазмұны жағынан ғана емес, сонымен қатар сюжеттік формада да (тақырып «Отырар қасіреті» деп аталатын — Қазақстан тарихы оқулықтары мен музей экспозицияларына енгізілген маңызды бейнелермен қаныққан тарихи орны ретінде таңдалды).

Өлеңде ақын бабаларына «Мен — қаланың ұлымын, даламен айқасу керек. Қарттар, мен қалаларымның қалай өлгенін білгім келеді? және осы соғыстардың нәтижесінде алдағы он ғасырға кінәлау болады: «...Кітаптар! Кітаптар жанып кетті! Ауыр-ауыр алғашқы кітаптар! Өртенген Шығыс кейін соны аңсайды!..» деп сұрақ қояды [16; 50].

Көшпелілерге еуроцентристік тұрғыдан жоққа шығарудың дәлелдерінің бірі олардың өзіндік үздіксіз жазба тарихнамалық дәстүрінің жоқтығы болғандықтан, бұл «кінәлау» өте маңызды. Өлеңнің бірінші жартысында лирикалық қаһарман қоршауда қалған Отырар жағында болып, оны жоқтаса, екіншісінде «Ол шаң басқан он ғасыр бұрын кім болар еді?» деп таң қалып, үшінші бөлігінде оны жоқтайды да өзінің этникалық ата-бабалары жанып жатқан қабырғаның арғы жағында және ақырында, үшіншіден, ол өзінің далалық тегін мойындай отырып, бүкіл дүние жүзінің тарихын мұра етіп қалдыратын іргелі жан-жақтылықты жариялайды, бірақ этиканың этникалықтан артықшылығын бекітеді. Іргелі жан-жақты жауап беретін, дүниенің бүкіл тарихын мұра етіп, оның далалық тегін мойындайтын, бірақ этникалықтан этикалық артықшылықты бекітетінін жариялайды.

Поэмада орыс әдеби контексіндегі «бүкіләлемдік қайырымдылықтың» басты символы — Пушкин бейнесінің екі рет көрініс табуы кездейсоқтық емес. Сонымен, жыр кеңістігінде қазақ ақынының тарихи субъективтілігі мен оның жалпыадамзаттық құндылықтарын бекітудегі көшпелі және отырықшы жадының диалогы шығады.

Мәдениеттердің ең ашық жақындасуы автордың «Тауды аласартпай, даланы асқақтау» деген негізгі қанатты сөзге айналған «В Казани разлив» атты әйгілі өлеңінің бірінде кездеседі:

По азимуту кочевых родов,
по карте, предначертанной
историей,
по серым венам
древних городов
я протекал
последней каплей донора.
Здесь долг я понял
глянуть на года,
возвысить степь, не унижая горы,
схватить ладонь твою и нагадать
тебе дорогу дальнюю, о город [16; 54]

Ақынның өзін көне қалалардың сұрғылт тамырларымен ағып жатқан «қанның соңғы тамшысымен» салыстыруы кездейсоқ емес. Мұндағы донорлық — тарихқа деген қызығушылық, поэтикалық эвристиканың тірі қаны, оның «соңғы тамшысы» соңғы үмітке де, тарихи ұмытылуда өмір сүрудің мүмкін еместігіне де айналуы мүмкін. Тарихтағы көне қалалардың сұр (өлі) тамырларының көшпелі рулардың азимутымен сәйкес келуі маңызды.

Көптеген шетелдік әдебиеттанушылар мен автордың өзі айтқандай, оның ең жақсы туындысы 1969 жылы шыққан «Қыш кітап» поэмасы. «О. Сүлейменовтің кітабында ежелгі және қазіргі скифтер қатысады. Скифтер — этнос емес, этос..» — деп жырдың француз тіліне аудармасын 1969 жылы аудармашы және тарихшы Л. Робель түйіндеген [17].

Бұл күрделі гипермәтін тілдік тұрғыдан дамып келе жатқан поэтикалық түсініктерді қамтитын, көшпенділердің ханы Ишпаканың тыйымға қайшы, жаулап алған Ассирия қаласының ғибадатхана абызы Шамхатқа қалай ғашық болғаны туралы әңгімені этикалық назарға қояды (автордың кейіпкерлердің андрогиниясымен ойнауы — қосымша ирониялық контекст тудыратын полифониялық құрал).

Поэма тарауларға емес, ханның «қылмыстарына» бөлінген. Көшпелі заңның әрбір қылмысы оның адамдық қасиетін ояту кезеңі болып шығады. Кейіпкердің махаббаты танымдық, оның ішінде тарихи жолды қайталайды. Бұл жерде көшпелі мәдениет тақырыбы есте қалмайтын мәңгілік қозғалыс және оны жеңу барынша айқын көрінеді: «...Біз Ертістің жатырында жаралып, Донда туылғанбыз, Отанымыздың қай жерде екені есімізде жоқ, біз тек осы соғысты білеміз...». Поэмада қазақтың тарихи субъективтілігі алғаш рет шумер өркениетінің көнелігімен басталады. Неліктен ақын шумер тақырыбын тек сазды кітаптың ғана емес, кейінгі көптеген тарихи және лингвистикалық шығармалардың контексті ретінде тандады? деген сұрақ туындайды.

Тарихнамалық дәстүрде жоғарыда сипатталған көшпелілер мәдениетінің виктимді тіршілігінің ерекшеліктерін ескере отырып, екілік схеманы болжауға болады: шумер өркениеті — адамзат тарихындағы сол уақыттағы белгілі ең көне өркениет болып табылады, оның тасымалдаушылары бірнеше мыңжылдықтар бұрын қайтыс болған, ал көшпенділер мәдениетінің мұрагерлері тірі, бірақ көшпенділердің әлемнің тарихи жадында лайықты орын алу құқығын жоққа шығаратын өркениет тарихындағы орнынан айырылған. Поэмада жазба білімнің «жоғалғанын» және олардың тарих кезбелеріне айналғанын баса айтатын қыш кітаптар бейнесі көшпелілер арасында жиі кездеседі.

Поэманың ең әсерлі жолдары — ғибадатхана абызы Шамхаттың хан Ишпакаға арнаған монологы. Шамхат оны топтық центризмнің бұғауын тастап, көшпелілік болмысынан бас тартуға, «пышағын тастап, егінші» болуға шақырады. Эмоционалды және эротикалық қарқындылығы жағынан бұл жолдардың әлем әдебиетінде баламасы аз:

Она камень ласкала,
Палящим бедром, ногами
И шептала слова, адресованные векам.
— Конницу в рай не пускают.
Ты будь одиноком.
Ты войди в мое лоно,
словно в сады Адэма,
Ты с мотыгой войди,
землепашцем, оставив клинок...
(Хан слабел от ее красоты,
превращаясь в Адама).
Ты взрыхлишь мое черствоное чрево
мотыгой своей,
и поймешь —
не в горячий песок
семена заборонил... [17;179].

Сонымен қатар Сүлейменов «Қыш кітаптың» негізгі сюжетінің кеңістігіне тағы бір сатиралық контексті орналастырады. Археолог Ишпаканың (әріптестерінің рушылдығынан зардап шеккен) ғылым әлемінде «сенсация» тудырған тауып алған саз тақтайша өзінің туындысы болып шықты. Мұны ол кезінде жиырма жыл бұрын жазған, өзі шифрлаған екен. Осылай, поэмада Гобсбаумнан 14 жыл бұрын «дәстүрді ойлап табу» механизмі сипатталған.

Өлеңнің жазылу тарихы да осы жағынан аңғартса керек.

Алғашында Орталық Комитеттің хатшысы С. Имашев ақынға Лениннің 100 жылдығына арнап өлең жазуды тапсырады [19; 12]. Автор өз естеліктерінің бірінде белгілі бір тақырыптағы шығармашылық азабы өз жемісін бермей, оны шумер материалына бағыттап, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең авангардтық шығармасын жазумен аяқталғанын айтады.

Қорытынды

Ұлттық саясат құрған субъективтіліктер иерархиясы 1991 жылы оның ыдырауына әкелген шарттарды белгіледі: ірі және ұсақ мемлекеттер яғни республикалар/ұлттар иерархиясы бастапқыда мұндай құқық бұзушылықтар бұзған тарихи субъективтілікті және қайта контекстке келтіруге мүмкіндік берді. «Халықтар түрмесінен», «феодалдардың езгісінен», «патриархалдық артта қалудан» азат ету жобасынан жаңадан құрылған ұлттардың шынайы басталуы мен өмір сүруін жариялаған кеңестік тарихтың формасы мен жаңа хронологиясы ұлттық интеллигенцияның қанағаттанбауын туғызып, 1991 жылдан кейін ұлттық мәдениеттің ұмытылған бастауларының ұмытылып бара жатқан көне тамырын табуға ұмтылуы қазақстандық қоғамның тарихи жадысында виктимизация, мифологизация, глорификация үдерісінің басталуының бастамасы болды.

Осылайша, әртүрлі материалдарда, соның ішінде ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мәдениетінің тарихи субъективтілікті қайта ойлап табу үдерісін әдеби тұрғыдан байқауға болады.

О.Сүлейменовтің зерттелген әдеби-историософиялық еңбегі қазақстандық қоғамның тарихи жадындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы мен мәдени зақымның бар-жоғын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени зақымды қалыптастырған факторларға мыналар жатады: 1) күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру нәтижесінде көшпелі мәдениеттің үзілуі; 2) көшпелілер мәдениетін регрессивтік деп сипаттау тарихнамалық дәстүрі, ХХ ғасырдың 60–70 жылдарындағы қазақ ұлттық интеллигенциясының осы құрбандыққа толы тарихнамалық дәстүрді қабылдауы.

Бұл зақымды яғни күйзелісті еңсерудің жолы осы жылдары Қазақ КСР-да белсенді түрде басталған Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетін зерттеулер болды. Осылайша, дүниежүзілік өркениет тарихында қайта құрылған тарихи субъективтілікті жазу болды, бұл өз кезегінде, тарихи жадының бейнелеу деңгейінде бірнеше ұқсастықтардың қалыптасуына ықпал етті.

Мақала «Қазақ қоғамының тарихи жадысының тенденциялары мен трансформациялары (1992 — 2020)» (IRN: AP09259759) жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сулейменов О. Кочевники и культура: казахский эксперимент / О. Сулейменов // *Аз и Я. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы.* — Алма-Ата: Жалын, 1990. — 592 с.
- 2 Снегирев В.Н. Олжас Сулейменов / В.Н. Снегирев. — М.: Молодая гвардия, 2020. — 488 с.
- 3 Caffee N. Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973 / N. Caffee // *Russian Literature Volumes.* — 2020. — No. 111–112. — P. 91–118.
- 4 Преображенский С.Ю. О «воображаемой филологии» О.О. Сулейменова [Электронный ресурс] / С.Ю. Преображенский // *Полилингвистичность и транскультурные практики.* — 2018. — Т. 15, № 3. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voobrazhaemoy-filologii-o-o-suleymenova>
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей / А.И. Левшин. — Павлодар: НПФ ЭКО, 2005. — 212 с.
- 6 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества / Н.Э. Масанов. — Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 7 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника / В.В. Радлов. — М.: Наука, 1989. — 749 с.
- 8 Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сер. «Цивилизационное измерение». — Т. 6. / отв. ред. Н.Н. Крадин, Д.М. Бондаренко. — М.: Ин-т Африки РАН, 2002. — 201 с.
- 9 Ауэзов М.М. Дневники. Уйти, чтобы вернуться / М.М. Ауэзов. — Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. — 296 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 11 Бустанов А. Между нацией и артефактом: восточная археология в Советском Казахстане / А. Бустанов // В кн.: *Мусульмане в новой имперской истории: сб. ст.; отв. ред. и сост.: В.О. Бобровников, И. Герасимов, С. Глебов и др.* — М.: ООО «Садра», 2017. — 424 с.
- 12 Крупко I.V. Archaeological Researches in the Territory of Kazakhstan in Russia during the Empire (1733–1917) / I.V. Крупко, A.A. Nurzhanov, A.Zh. Sydykov // *Былые годы. Российский исторический журнал.* — 2020. — No. 56. — P. 474–485.

13 Байпаков К.М. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан и задачи отечественной археологии (к подготовке 10-томной истории казахов и Казахстана) / К.М. Байпаков // Изв. НАН Республики Казахстан. Сер. обществ. и гуманитар. наук. — 2014. — № 5 (297). — С. 226–232.

14 Байпаков К.М. Из истории изучения и культурного наследия Отрара, Отрарского оазиса и Казахстана: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 40-летию работ Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции (18–19 октября 2011 года). — Алматы: Ғылым, 2014. — С. 11–49.

15 Марченко А.М. Песнь песней или исторический детектив? / А.М. Марченко // Литературно художественный альманах «Артбухта»: Междунар. спецвып.: Россия–Казахстан. — 2014. — № 3. — С. 406.

16 Сулейменов О. Избранное: Стихотворения и поэма / О. Сулейменов; сост. и автор предисл. С. Абдулло. — Алматы: Раритет, 2006. — 416 с.

17 Сулейменов О. Солнечные ночи / О. Сулейменов. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. — 184 с.

18 Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон — М.: НЛО, 2020. — 212 с.

19 Сулейменов О. Собрание сочинений: [В 7 т.]. — Т. 6. Публицистика / О. Сулейменов. — Алматы: Атамұра, 2004. — 472 с.

И.В. Крупко, С.А. Ашимова

Преодоление культурной травмы через переизобретение исторической субъектности кочевой культуры казахов в творчестве Олжаса Сулейменова 1960-х гг.

Статья посвящена отражению в историософских произведениях казахстанского поэта-шестидесятника Олжаса Сулейменова ключевого для обретения казахами множественной идентичности и исторической субъектности в XX в. сюжета: утраты кочевого образа жизни, музеифицированной игры символов кочевой экзистенции из точки ее невозврата (городского хронотопа седентаризованной кочевой культуры), рецепции исторической памятью постномадов наследия средневековой городской культуры Центральной Азии, диалога новой исторической субъектности с мировой культурой (вписывание национального в планетарное) и пере-изобретения ее образов, увиденных казахской интеллигенцией в отражениях древней истории. Исследованный литературно-историософский материал позволяет осмыслить проблему соотношения кочевого и оседлого в исторической памяти казахстанского общества и наличие здесь культурной травмы «внеисторичности», преодоленной во второй половине XX в. К факторам, сформировавшим эту культурную травму, можно отнести: 1) прерывание кочевой культуры в результате насильственной коллективизации и седентаризации 1920–1930-х гг.; 2) историографическую традицию описания кочевой культуры как регрессивной и ее восприятие казахской национальной интеллигенцией 1960–1970-х гг. через доминировавший исторический нарратив. Способом преодоления этой травмы стала рецепция культурного наследия средневековой городской культуры Центральной Азии, активное археологическое исследование которой начинается в эти годы в Казахской ССР, и вписывание пере-изобретаемой исторической субъектности во всемирную историю цивилизации, что, в свою очередь, способствовало формированию множественной идентичности на уровне репрезентаций исторической памяти.

Ключевые слова: кочевая культура, историческая память, культурная травма, множественная идентичность, историческая субъектность, советская казахская литература, Олжас Сулейменов.

I. V. Krupko, S. A. Ashimova

Overcoming cultural trauma through re-invention of the historical agency of the Kazakh nomadic culture in the works of Olzhas Suleimenov in the 1960s

The article is devoted to the reflection on the historiosophical works of the Kazakh poet of the sixties Olzhas Suleimenov, the key plot for the Kazakhs to acquire multiple identities and historical subjectivity in the 20th century: the loss of the nomadic way of life, the museumified play of symbols of nomadic existence from the point of its no return (urban chronotope of sedentarized nomadic culture), the reception of historical memory of the post-nomads of the heritage of the medieval urban culture of Central Asia, the dialogue of the new historical subjectivity with the world culture (inscribing the national into the planetary) and the reinvention of its images, seen by the Kazakh intelligentsia in the reflections of ancient history. The studied literary and historiosophical material make it possible to comprehend the issue of the correlation between nomadic and sedentary in the historical memory of Kazakhstani society

and the presence of a cultural trauma of “non-historicity” here, overcome in the second half of the 20th century. The factors that formed this cultural trauma include 1) the interruption of nomadic culture as a result of forced collectivization and sedentarization of the 1920s-1930s; 2) the historiographic tradition of describing nomadic culture as regressive and its perception by the Kazakh national intelligentsia in the 1960s and 1970s through the dominant historical narrative. The way to overcome this trauma was the reception of the cultural heritage of the medieval urban culture of Central Asia, the active archaeological research of which began in these years in the Kazakh SSR and the inscribing of a reinvented historical subjectivity in the world history of civilization, which, in turn, contributed to the formation of multiple identities at the level of representation of historical memory.

Keywords: nomadic culture, historical memory, cultural trauma, multiple identities, historical subjectivity, Soviet Kazakh literature, Olzhas Suleimenov.

References

- 1 Suleimenov, O. (2006). Kochevniki i kultura: kazakhskii eksperiment [Nomads and culture: Kazakh experiment]. *Az i Ya. Esse, publitsistika. Stikhi, poetry – Az and Ya. Essay, journalism. Verses, poems*. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 2 Snegirev, V.N. (2020). Olzhas Suleimenov [Olzhas Suleimenov]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 3 Caffee, N. (2020). Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973. *Russian Literature Volumes, 111–112, 91–118*.
- 4 Preobrazhenskii, S.Yu. (2018). O «voobrazaemoi filologii» O.O. Suleimenova [On the “imaginary philology” of O.O. Suleimenov]. *Polilingvialnost i transkulturnye praktiki — Multilinguality and transcultural practices*, 15, 3. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voobrazaemoy-filologii-o-o-suleymenova> [in Russian].
- 5 Levshin, A.I. (2005). Opisanie kirgiz-kaisatskikh ili kirgiz-kazachikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kirghiz-Kazak hordes and steppes]. Pavlodar: NPF EKO [in Russian].
- 6 Masanov, N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the life of a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 7 Radlov, V.V. (1989). Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika [From Siberia. Diary pages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kradin, N.N., & Bondarenko, D.M. (Eds.). (2002). Kochevaia alternativa sotsialnoi evoliutsii. Seriiia “Tsivilizatsionnoe izmerenie” [Nomadic alternative to social evolution. The series “Civilizational dimension”]. Vol. 6. Moscow: Institut Afriki RAN [in Russian].
- 9 Auevov, M.M. (2011). Dnevnik. Uiti, chtoby vernutsia [Diaries. Leave to return]. Almaty: Izdatelskii dom «Zhibek zholy» [in Russian].
- 10 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930)]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 11 Bustanov, A. (2017). Mezhdunarodnaia arkhologiiia v Sovetskom Kazakhstane [Between nation and artifact: Eastern archeology in Soviet Kazakhstan]. V.O. Bobrovnikov, I. Gerasimov, S. Glebov, et al. (Ed.). *V knige: Musulmane v novoi inperskoi istorii: Sbornik statei – In the book: Muslims in the New Imperial History. Collection of articles*. Moscow: OOO «Sadra» [in Russian].
- 12 Krupko, I.V., Nurzhanov, A.A., & Sydykov, A.Zh. (2020). Archaeological Researches in the Territory of Kazakhstan in Russia during the Empire (1733–1917). *Bylye gody. Rossiiskii istoricheskii zhurnal — The old years. Russian historical journal*, 56, 474–485.
- 13 Baipakov, K.M. (2014). Kontseptsiiia stanovleniia istoricheskogo soznaniia v Respublike Kazakhstan i zadachi otechestvennoi arkhologii (k podgotovke 10-tomnoi istorii kazakhov i Kazakhstana) [The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan and the tasks of domestic archeology (for the preparation of a 10-volume history of the Kazakhs and Kazakhstan)]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriiia obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series*, 5 (297), 226–232 [in Russian].
- 14 Baipakov, K.M. (2014). Iz istorii izucheniia i kulturnogo naslediiia Otrara, Otrarskogo oazisa i Kazakhstana [From the history of the study and cultural heritage of Otrar, the Otrar oasis and Kazakhstan]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennyi 40-letiiu rabot Yuzhno-Kazakhstanskoi kompleksnoi arkhologicheskoi ekspeditsii (18–19 oktiabria 2011 goda) — International Scientific and Practical Conference dedicated to the 40th anniversary of the work of the South Kazakhstan complex archaeological expedition*. (pp. 11–49). Almaty: Gylym [in Russian].
- 15 Marchenko, A.M. (2014). Pesn pesnei ili istoricheskii detektiv? [Song is a song, or historical detective story?]. *Literaturno khudozhestvennyi almanakh «Artbukhta». Mezhdunarodnyi spetsvyypusk: Rossiia–Kazakhstan — Literary and artistic almanac “Artbukhta”. International Special Issue: Russia — Kazakhstan*, 3, 406 [in Russian].
- 16 Suleimenov, O. (2006). Izbrannoe: Stikhotvoreniia i poema [Favorites: verses and poem]. Almaty: Raritet [in Russian].
- 17 Suleimenov, O. (1962). Solnechnye nochi [Sunny nights]. Alma-Ata: Kazgoslitizdat [in Russian].

18 Cameron, S. (2020). *Golodnaia step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Moscow: NLO [in Russian].

19 Suleimenov, O. (2004). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. (Vols. 1-7; Vol. 6): *Publitsistika – Publicism*. Almaty: Atamura [in Russian].

Букеетов Университеті